

Les necròpolis d'incineració en el període entremig de les edats del Bronze-Ferro a la regió de Girona

ENRIQUETA PONS I BRUN

Al llarg del període de transformació de l'Edat del Bronze a la del Ferro, s'observen a l'Empordà diverses agrupacions humanes que es succeeixen consecutivament una darrera l'altra i que marquen els períodes de sistematització, segons els llocs d'habitació o d'enterrament. Aquests dos fets són fàcilment remarcables en relacionar la transformació local i autòctona i les influències arribades de l'exterior per contactes o intercanvis culturals.

L'Empordà, comarca oberta al mar, va rebre més contactes per via marítima que pels camins de terra, o transpirinencs. Les característiques del lloc, on actualment està emplaçat Empúries, situat antigament entre els rius Fluvià i Ter, la proximitat del mar, la costa bona per la navegació, la presència de turons i les terres aptes pels cultius eren les condicions favorables pels pobles «Urnenfelder» per indagar i establir-s'hi.

Les necròpolis d'incineració, d'origen indoeuropeu, es comencen a situar a l'Empordà en l'última etapa de l'Edat del Bronze, i d'una manera generalitzada, i estan ben representats a *Can Bech de Baix-Agullana* (Palol, 1958), a *Punta del Pi-Port de la Selva* (Cazurro, 1908), a *Els Vilars-Espolla* (Avilés, 1980, pàgs. 136 i ss.), i a *Parralli-Empúries* (Almagro, 1950). No insistirem sobre aquesta primera fase d'establiment dels llocs d'enterrament, per estar ja estudiat en un altre treball (Pons, 1976).

En el període posterior al primer establiment de les poblacions incineradores a l'Empordà, es succeeixen una sèrie de manifestacions humanes d'origen transpirinenc i que queden reflectides i documentades en altres llocs d'enterraments o necròpolis. No sabem res pel que respecta al lloc d'habitació. Aquestes continuen evolucionant d'una manera lògica sense experimentar cap ruptura o canvi estructural, encara que es donin casos aïllats com el poblat de La Verna (Espolla), situat en un lloc elevat i estratègic.

Dintre d'aquestes necròpolis d'incineració del Període Intermedi s'estudien un conjunt de jaciments que dins un context similar a les poblacions de Camps d'Urnes, les influències que re-

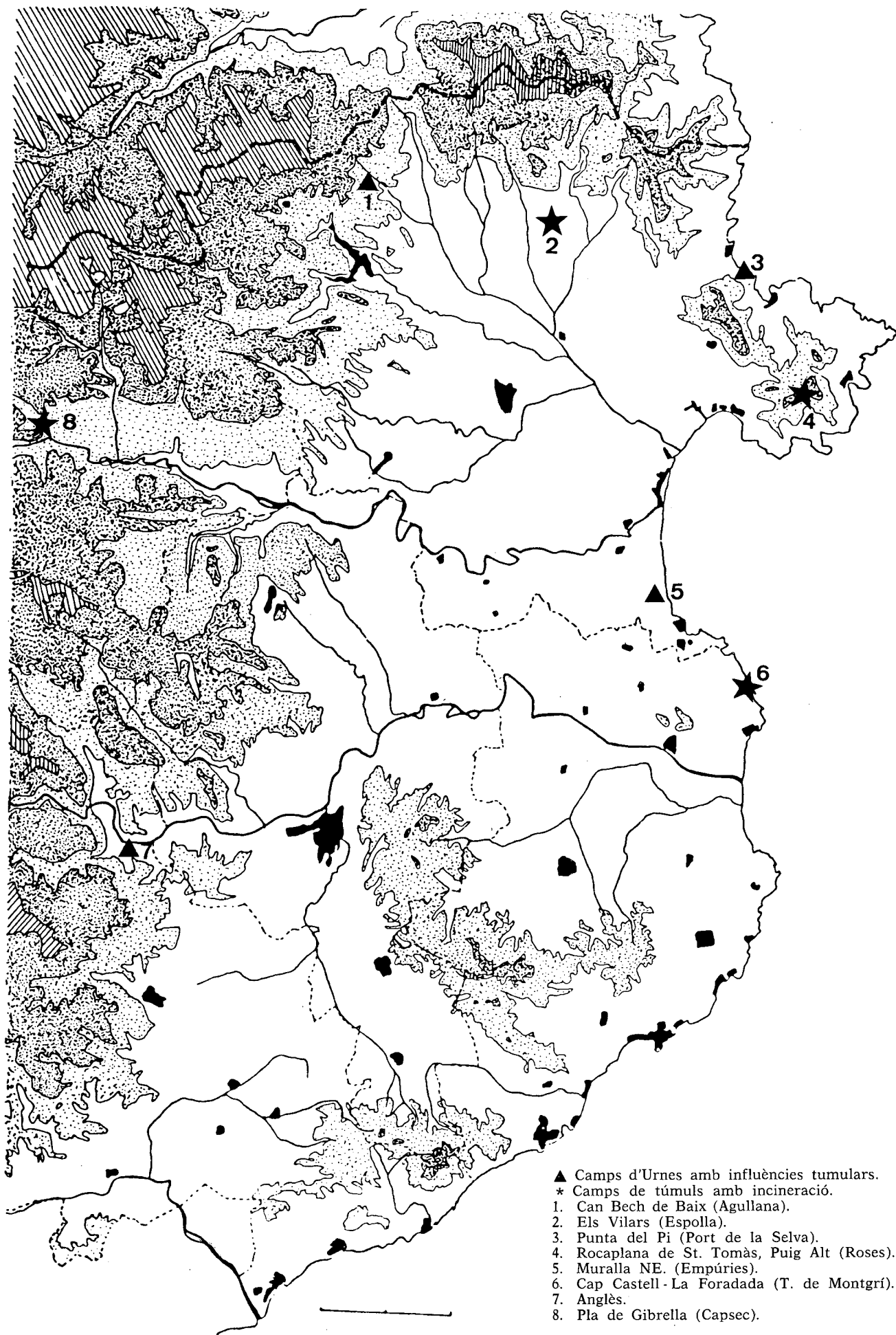
ben són principalment d'origen transpirinenc, i amb contactes del coneixement del material del ferro. Experimentem, altrament, un canvi en l'estructura formal del ritu funerari: *la incineració tumular*. Aquesta constitueix la continuació de la cremació del cadàver, posant les cendres dins una urna sense tapar, o barrejades dins del terra, i creant una estructura interna-externa de forma circular o rectangular, que recorda a la usada als enterraments dels Túmuls, de l'Edat del Bronze o als enterraments megalítics.

Analitzem el que passa en tota la vessant pirinenca, en el Període Intermedi. En els Pirineus Occidentals, en les dues vessants pirinenques, Mohen presenta un quadre sinòptic en el què demostra la continuació de les estructures dolmèniques, tumulars i cistes antigues, de l'època neolítica fins a l'Edat del Bronze, moment en què desapareixen per donar sepultures envoltades de cantos rodats o lloses verticals, limitant una fossa o enterrament (Mohen, 1976-1978, pàgs. 106-108). El túmul pròpiament dit desapareix al Bronze Final i altres estructures són utilitzades segons els llocs.

Ambdues modalitats segueixen les mateixes corrents: situació en llocs elevats, però de fàcil comunicació. Aquests llocs estan relacionats amb les grans vies d'intercanvis culturals, remarcats pels canvis de la transhumància i de la sal. La circulació fàcil d'objectes i d'intercanvis és atribuïda a petits grups indígenes de forta arrel i personalitat. Això és possible també si hi ha una gran activitat econòmica que depèn d'un fons d'agricultura sòlid i sedentari. Els pobles receptors queden reflectits en poblats i necròpolis de «camps d'urnes» mentre que els pobles oferidors només queden reflectits en necròpolis d'estructura tumulària.

L'enterrament limitat per un cercle de lloses o palets de riera, que ens parla Mohen, el qual pensa que es tracta d'una transformació dels túmuls antics, són els mateixos que estudia Andrés en la vessant pirinenca dels País Basc i Navarra (Andrés, 1976-1978, pàgs. 109-115).

Aquesta investigadora es lamenta de l'ús abusiu



en que s'anomenen aquestes estructures de l'Edat del Ferro, correntment dites «cromlechs», ja que aquest nom s'utilitza indiscriminadament per a denominar cercles envoltats per petites lloses o elevacions de terres i pedres apilonades, sense diferenciar si es tracta de categories dolmèniques o no. Els «cromlech» fan referència a tombes d'incineració i limiten un lloc d'enterrament, cobrint les cendres del mort protegides o no dins l'urna, amb un petit túmul. Pertanyen a l'Edat del Ferro. Els «túmul» són tombes d'inhumació sota un túmul limitat per un cercle de pedres, de tradició molt antiga (Andrés, 1976-1978, pàgs. 114 i ss.).

Aquestes dues concepcions han donat dues postures d'origen:

- Derivació del complex cultural «celta» o indoeuropeu (Barandiarán, 1953, pàg. 175).
- Perduració de la tradició megalítica (Mohen, 1976-1978, pàg. 107).

Ambdues teories tenen un punt de partida real. El que cal veure és si hi ha una ruptura o una continuació en les construccions funeràries anomenades «túmul» o «cromlech», però els autors no són gaire explícits en aquest tema.

La diferència que ens dona Andrés és suficient per a considerar-los diferents en quant a estructura, origen, i ritu funerari. Comença en despreciar el nom de «túmul» o «cromlech» i crida l'atenció el fet de que aquestes petites estructures circulars s'anomenen en el País Basc «*baratz*» (=espai limitat), i els quals tenen un significat diferent dels cromlech clàssics (Andrés, 1976-1978, pàg. 109), i pertanyen a l'Edat del Ferro.

Aquesta confusió ha estat remarcada també, perquè les dues estructures funeràries es localitzen en llocs elevats, en camins tradicionals, resseguits per la transhumància i el comerç de l'intercanvi cultural, en les dues vessants del Pirineu Basc, Pirineu Central i part de Lleida.

Els «*baratz*» protegeixen les cendres del mort, recollides rares vegades dins una urna. Hi ha qui pensa que la voluntat dels constructors no fou la de «tancar» o «limitar» un recinte, sinó el de «senyalitzar-lo» (Peña, 1960). La protecció i la senyalització són dos factors imprescindibles en el ritual funerari, d'acord en la creença del més enllà.

Aquestes petites construccions es donen també a la vall de Guarrinza, entre Navarra i Osca, i poden arribar fins a Lleida (Andrés, 1976-1978, pàgina 111). Aquesta mateixa autora fa referència a que no coneix cap «cromlech» al Pirineu català, però si ens limitem a la definició estricta del terme, existeixen a *Puig Alt-Roses* (Maluquer, 1971, nota 25), en una concentració de 36 tombes-cercles, i a *Castell-la Foradada* (inèdit), en forma de de «pous-tumularis» i amb força probabilitat a *Espolla-Els Vilars* (Avilés, 1980, pàgs. 136 i ss.), i al *Pla de Gibrella-Capsec* (Vayreda-Saderra, 1878, pàg. 8). Aquestes necròpolis del Pirineu gironí es situen en llocs elevats i en camins resseguits per la transhumància, i són fàcils de distingir, perquè existeix una veritable ruptura entre les construccions megalítiques del Neolític i Bronze Antic i l'existència d'aquestes necròpolis d'incineració tumulària. Les necròpolis del Pla de Gibrella, els Vi-

lars i Puig Alt estan situades en zones boscoses, entre valls i llocs amagats, de fàcil accés. Alguns porten noms de llocs encantats, «Palau dels Encantats», a Pla de Gibrella, o religiós, «Sant Tomàs de Rocaplana», a Puig Alt. En el cas de la Foradada, el lloc situat en punt estratègic, porta el nom de Castell (=fortalesa), terme molt emprat en jaciments antics.

També s'observen a Girona reminiscències funeràries en estructures dolmèniques, que enllacen ambdós fets: a *Puig-ses-Forques-Calonge* (Esteve, 1964, fitxes 9-10 i 11), amb apèndix de botó «ad ascia»; *Les Morelles-Espolla*, amb ceràmica decorada de triangles excisos; *L'Estrada-Agullana* (Vidal, 1894, pàgs. 17-18), amb ceràmica acanallada, i *el cementiri dels Moros-Sant Aniol* de Finestres, amb ceràmica decorada incisa de doble traç; totes aquestes ceràmiques trobades en megàlits pertanyen al final de l'Edat del Bronze.

La persistència de tombes megalítiques per enterraments col·lectius, també es dona a Lleida, amb l'aparició de l'apèndix de botó, vasos polípodes i ceràmiques hallstättiques amb escassedat, que semblen indicar el final d'aquests enterraments tradicionals (Maya, 1976-1978, pàg. 95).

En el Pirineu lleidatà les reminiscències megalítiques perduren en l'època del Bronze Mig i Final. Davant els enterraments col·lectius de coves, refugis, megàlits, apareixen sepultures individualitzades, en el Bronze Final. Del panteó megàlit es passa al «loculus» o «caixa» individual. S'observa, per tant, una simplificació de l'estructura funerària i un desmoronament de les antigues creences religioses (Maya, 1976-1978, pàgs. 83-85).

Aquest procés va acompanyat per la desaparició progressiva de *la inhumació*, que va desapareixent paulatinament, segons les comarques, per a donar pas al ritu de *la incineració*; però així com a Girona podem afirmar que la incineració dels cadàvers és un fet corrent a principis del primer mil·lenni, entre el 850-650 a.C., a Lleida ens diu l'investigador Maya que no es pot confirmar ni el començament ni la generalització.

A començaments del primer mil·lenni a.C., la influència indoeuropea del ritu de la incineració es manifesta a Lleida, part d'Osca i Saragossa, en les dues concepcions: «camps d'urnes» i «camps de túmul» (Maya, pàg. 86, i Díez-Coronel, 1964-1965, pàgs. 92-93). També es dona el cas intermedi, o enterraments individuals amb forma de «caixa» o «cella peristàtica» amb lloses de pedres o rierencs, a *Torre Filella* (Pita-Díez Coronel, 1964-65, pàgs. 254-255), enterraments que també es donen al Llenguadoc-Rosselló-Empordà, en un període avançat al ritu de la incineració (*Grand Bassin I-Mailhac*, *Can Bech de Baix-Agullana*, o a *Punta del Pi-Port de la Selva*) i a Tarragona, a la necròpolis del *Molà* (Vilaseca, 1943, figs. 3 i 5).

Les necròpolis d'incineració tumulària, estan agrupades en el curs mig i baix del Segre, sobretot en les confluències de l'Ebre i del Cinca. Per relacionar aquestes necròpolis amb l'altra vessant del Pirineu manquen troballes en la part alta del Segre, però aquesta interdependència de les dues vessants ha d'ésser fàcil tant a Lleida com a Girona, pels passos geogràfics. És difícil

admetre diferents grups o nuclis tumularis en els llocs pirinencs. Les dissemblances més importants s'han de fer d'E. a O. del Pirineu, que de Nord a Sud.

En les necròpolis tumulàries de Lleida, hi han estructures funeràries de diferent cronologia. Mentre unes són de principis del primer mil·leni, altres corresponen a finals del segle VII i són considerades de l'Edat del Ferro. Les necròpolis tumulars amb estructura externa circular, els «cromlech» o «baratz» del País Basc, els cercles-tombes acumulats en el Noguera-Pallaresa i els trobats a Girona, *El Vilars*, *Puig Alt* i *La Foradada*, es donen en una fase tardana dels Camps d'Urnes, aproximadament en la segona meitat del segle VII a.C. i amb el començament de l'Edat del Ferro, o època del Hallstatt C. La ceràmica que les acompanya està decorada normalment amb la tècnica de l'acanalat, indicant això, una reminiscència d'aquesta ceràmica així com altres elements estructurals funeraris i que no tornaran a renéixer en el període posterior.

En el curs alt del Noguera-Pallaresa, en el Pas del Pic de Baqueira, també es troben agrupacions de tombes, de construcció circular, de diferents tamany, les quals es perllonguen en una espècie de passadís o corredor, o inclouen cercles més petits concèntrics, amb cistes centrals o laterals i les restes d'incineració, en contacte amb el terra. A vegades estan relacionades amb ceràmica grollera o feta a mà. Aquestes agrupacions tumulàries de la Vall d'Aran, cauen dins el nucli de l'Alt Garona, el qual agrupa altres necròpolis del mateix tipus, com les de l'Arieja (Ayer). La forma externa són preferentment circulars, formats per lloses aixecades de pissarra o rierencs, i engloben cercles més petits i concèntrics, els quals limiten a la vegada una cista central amb urna, un pou amb urna o bé un forat amb les cendres i sense urna. Les urnes són tapades amb lloses planes i retallades, de tamany igual a la boca, i tot el conjunt està cobert per lloses de protecció (Gourdon, 1921, pàg. 154). Algunes d'aquestes modalitats es donen també a l'Empordà i en el Rosselló.

Les construccions funeràries de la Vall d'Aran presenten diferències estructurals amb Lleida i el material que porten és de cronologia tardana, dels segles VII i VI a.C., amb objectes d'ornamentació de ferro.

En donar una visió general de les influències transpirinenques, d'origen tumular al llarg de les dues vessants pirinenques veiem que les dels Pirineus Orientals també s'hi donaren fenòmens semblants. Les planes del Rosselló i de l'Empordà, planes baixes i pantanoses, foren ocupades molt aviat pels pobles de Camps d'Urnes, les reminiscències megalítiques desapareixen, així com l'habitable en cova, i el procés de la pràctica del ritu de la incineració, només es veu provocada per petites diferències estructurals en les tombes i l'aparició d'algunes necròpolis de ritual funerari diferent, fenomen que només té una explicació, si acceptem en aquest territori una possible reacció dels pobles tumularis.

La problemàtica de les necròpolis d'incineració

tumulària, present en les vessants pirinenques, està en l'origen de la «Cultura dels Túmuls», situada a l'Occident Europeu en el Bronze Mig. Les tombes d'incineració o inhumació presenten un aspecte extern tumulari en aquelles regions on hi havia una població autòctona del Bronze. Al contrari, a la plana de l'Empordà, la manca de poblament antic demostra que el territori fou ocupat pels moviments europeus, que anaven a la recerca de llocs aptes pel cultiu i rics en reds hidràuliques.

Les zones deshabitades eren poques; per això moltes vegades s'observa al sud de França que les poblacions «urnenfeldern» se superposen o s'inclouen a les poblacions de tradició tumulària ja establertes. Aquestes particularitats no es donen solament al Pirineu sinó també en el curs alt i mig del Rhin i a la zona alta dels Alps.

La cultura «hallstattica», nom utilitzat sense cap discriminació, és la inclusió de tots aquests fenòmens culturals enllaçats. D'aquesta manera el «complex» es manifesta diacrònicament en diversos aspectes. Per això la disparitat cronològica que trobem en el Pirineu, l'aparició de necròpolis d'aspecte tumular, en alguns casos resulta ésser una continuació de la «Cultura de Tumul» i en altres és una innovació.

Tenint en compte com apareixen les necròpolis d'incineració tumular a l'Empordà, podem afirmar que es tracta d'una innovació, les raons primordials de la qual es fonamenten en la manca d'una població antiga i a l'ocupació del territori per les agrupacions humanes més actives d'Europa: els Urnenfelder.

Les necròpolis formades per tombes d'aspecte «tumulari» es presenten a l'Empordà, al Rosselló i al Llenguadoc sota dues concepcions:

1. O bé representen la continuació dels camps d'urnes establerts, modificant l'aspecte formal i estructural de les tombes i del ritu funerari.
2. O es manifesten en necròpolis noves, d'autèntic aspecte tumulari, situades en llocs semblants a la resta del Pirineu.

En el primer cas tenim nombrosos exemplars en el Llenguadoc i Rosselló: a Mailhac, *Le Moulin-Grand Bassin I* (Louis-Taffanel, 1958), a Azille (inèdita), a Fleury, *Les Cayrols* (Louis-Taffanel, 1958, pàg. 75), a Quarante, *La Recobre I i II* (Giry, 1960, pàgs. 147-197), a *Tourbes* (Giry, 1961, pàgs. 128-145), a Millàs, *Les Canals* (Ponsich Pous, 1951). A l'Empordà tenim el cas d'Agullana, *Can Bech de Baix*; i a Port de la Selva, *Punta del Pi*.

En el segon cas, els túmuls establerts a Les Garrigues i corresponents a la Primera Edat del Ferro són nombroses (Gascó, 1978). A l'Empordà tenim bones representacions a les necròpolis de *Els Vilars-Espolla*, *La Foradada-Torroella* de Montgrí i a *Puig Alt-Roses*.

LES ESTRUCTURES I EL RITU FUNERARI

En descriure les estructures i les característiques que determinen el ritual funerari del període intermig, cal tenir en compte les dues classificacions anteriorment descrites. En el primer

dels casos, les necròpolis que presenten una continuació dels camps d'urnes no canvien el seu lloc d'assentament, situats en terrenys plans i elevats, vora les muntanyes del Prepirineu: *Can Bech de Baix* o *Punta del Pi*. Al contrari, en el segon cas, les necròpolis que se situen per primera vegada en aquest període ho fan en llocs elevats i en camins fàcils de comunicació i resseguits tradicionalment per la transhumància: *Els Vilars*, *La Foradada*, *Puig Alt* o *Pla de Gibrella*.

La necròpolis d'Anglès es pot diferenciar de les dues concepcions, ja que es presenta com una necròpolis de camps d'urnes, d'època tardana, i per tant d'influència també tumular. Les diferències morfològiques que presenta en les urnes cineràries, només es poden justificar a uns contactes rebuts de procedència distinta.

La presència de diversos aspectes formals en la manera d'enterrar, encara que no es succeeixi simultàniament, però sí consecutivament, denota canvis importants i que alguna cosa es va transformant. Ens trobem, en realitat, en el període de transició i del qual és difícil de situar, o bé en l'Edat del Bronze o la del Ferro. Ens trobem, també, que hi ha molts contactes culturals que no procedeixen solament de més enllà del Pirineu, sinó que les procedències són múltiples i difícils d'endevinar. Per això creiem que el nom que determina aquestes cultures o agrupacions humanes, el de «hallstättiques», és incorrecte i confús.

En les planes del Rosselló i del Llenguadoc, aquestes manifestacions es donen també en la fase intermèdia i es caracteritza per la continuïtat de moltes de les necròpolis, al mateix temps que s'observen moltes innovacions en relació a l'etapa anterior. Aquest trasbalsament s'explica per la irrupció contínua de les poblacions de Les Garrigues. Les necròpolis es manifesten en aixovars pobres i rics. Això indica la presència d'una jerarquia o estructura social diversificada, que es forma pacíficament. La jerarquia pot estar reforçada pel coneixement d'un nou element: *el ferro*, i el manteniment de l'ordre establert està demostrat per la manca d'armament.

Les necròpolis de *Grand Bassin I* o *Millàs III*, juntament a les trobades recentment com les de *Quarante*, *Tourbes* o *Saint Julien de Pézéas*, mostren una base mailhaciana inconfundible, barrejada amb elements estranys, els quals provoquen una diferenciació de la fascies cultural de les planes del Rosselló-Llenguadoc Occidental, amb la resta del Golf de Lleó. El que no podem explicar és com aquesta ola migratòria «hallstättica» s'installa a la plana abans o després de que ho fassin en La Garriga, o si aquest moviment va seguir dues o més corrents distintes. Aquestes corrents irrompen el Pirineu, provocant més desconcerts.

Aquest període de transició correspon a una segona manifestació dels moviments indoeuropeus, però no correspon a un període cronològic concret, sinó que es superposa ja des de les primeres influències, continua amb la cultura mailhaciana I, de la qual és hereditària, i perdura fins el desenvolupament del «oppida». Aquest període correspon al III de l'Edat del Ferro del

Llenguadoc (Louis-Taffanel, 1960), i al Mailhacià II (Kimmig, 1954).

L'anàlisi estructural de les tombes de les necròpolis trobades a l'Empordà ens confirmarà de la diversitat i confusió.

En el Període Intermedi i amb el canvi estructural de la tomba, generalment més complicada, la senyalització de les tombes o de la necròpolis és més remarcable.

Els «baratz» bascos, en limitar l'espai dedicat a la protecció de la tomba, senyalitzen el lloc d'enterrament. Les tombes limitades per cercles de lloses col·locades en posició vertical, les quals sobresurten del terra, no fan més que senyalitzar la tomba: *Els Vilars*, *Puig Alt*, etc. Les necròpolis que continuen amb les estructures antigues, algunes de les tombes presenten els mateixos problemes d'orientació, *Agullana* o *Anglès*, mentre que les tombes més complexes, degut als canvis, poden ésser identificades mitjançant un túmul o montícul de pedres i terres: *Agullana T.184*, *Pla de Gibrella* o *La Foradada*.

La necròpolis d'*Avezac Prat* (Aquitània) composta de més de 50 tombes d'estructura tumular, situades a la cresta de la muntanya, 27 d'elles estan quasi alineades, i aquesta direcció està senyalitzada, en un extrem, cap a llevant, per una pedra menhir anomenada «Peyre salazon» (Piette-Sacaze, 1899, pàg. 6).

La protecció de la tomba, marcada per cercles de pedres, caixes o parets formant pous, i la senyalització són dos factors imprescindibles en el ritual funerari del Període Intermedi d'acord en la creença del més enllà.

Les necròpolis que coneixem a l'Empordà són força nombroses i agrupen varies tombes, sobretot les que mantenen una continuació del període mailhacià: *Can Bech de Baix* no presenta cap ruptura en quant a la concentració de les tombes, a *Els Vilars* se'n parla de més de 200 tombes (Avilés, 1890), a *Punta del Pi*, de més de 70, a *Puig Alt* hi ha una concentració de 36 tombes, i a *la Foradada*, de moment s'han descobert quatre pous-tumulars.

La distribució de les tombes és quasi sempre irregular, encara que observem curiosament que els cercles-tombes de *Puig Alt*, situats en un camí transhumant, segueixen un camí en forma d'essa, la qual cosa pot tenir un significat que no podem materialitzar-lo. A la necròpolis de *la Foradada*, totes les tombes estan situades a la cresta de la muntanya, igual que la necròpolis d'*Avezac Prat*; ambdues muntanyes han estat atravesades al llarg del temps pels ramats de la transhumància.

Les tombes amb estructura tumular, en recuperar la forma externa, segueix forçosament el ritual antic: l'orientació vers un punt geogràfic. En algunes tombes de *Puig Alt* i *la Foradada*, l'estructura externa ens senyala un punt dirigit al Nord, o al punt més alt de la Serra de Roda, que és el Paní. En les restants necròpolis no sabem si aquest fenomen es produeix.

L'orientació de les tombes significa la recuperació del ritual antic i de la pràctica de les cerimònies religioses, marcada essencialment per

la diferència formal de les estructures funeràries dins de la mateixa necròpolis.

La cremació del cadàver i la disposició de les cendres. En aquelles necròpolis que manifesten una continuació del ritual funerari antic, la cremació del cadàver, abans de procedir a l'enterrament, es realitza fora del «loculus» i la intensitat de la cremació que provoca les cendres ha estat forta i breu relativament, ja que els ossos estan convertits en pols o petits fragments de color blanc. Les cendres són normalment dipositades, en cura i sense violència, dins l'urna cinerària, posteriorment coberta amb una tapadora: *Can Bech de Baix, Els Vilars, Punta del Pi, Anglès*, etc. En casos rars i en aquestes mateixes necròpolis es troben restes d'incineració, les restes de la qual han sofert una cremació poc intensa i breu, per l'aparició d'ossos poc deformats amb conservació esponjosa, de color negre o marró fosc: *Can Bech de Baix o Grand Bassin I*. Els fragments d'ossos restants sembla que han estat rentats abans de dipositar-los dins l'urna (Louis-Taffanel, 1958).

En les necròpolis on l'estructura de la tomba és nova, la cremació del cadàver s'ha fet encara més intensa i breu, i les cendres convertides en pols, quasi mai són dipositades dins l'urna. A *Puig Alt*, els túmuls n.º 3 i n.º 4 tenen l'urna separada de les cendres (excavació 1979), en els pous-tumulars de *la Foradada*, a vegades es troben cendres soles o escampades en el «loculus» i separades de l'aixovar funerari (excavació 1979); a *Punta del Pi* quan la tomba fa referència a una caixa formada per quatre lloses, les cendres apareixen sense cap urna (Cazurro, 1908, pàgs. 70 i ss.).

La col·locació de les cendres fora de l'urna cinerària, només es dona en necròpolis d'incineració tumular. Les cendres són llençades i s'escampen dins el «loculus» preparat per l'enterrament. Moltes vegades, els «baratz» bascos no contenen urna cinerària (Andrés, 1976-1978, pàgs. 112-115), i en les tombes tumulars de Lleida, l'urna està separada de les cendres. Per aquesta raó, l'urna no està mai coberta per una tapadora, sinó per una llosa preparada i retallada de forma circular. Les tombes amb estructura circular —La Colomina, Las Valletas—, o quadrangular —Roques de Son Formatge—, les restes de la cremació estan dipositades en un forat excavat sota el subsòl i protegit aquell per una llosa (Maya, 1976-1978, pàgs. 83-95).

La finalitat d'aquesta estructura està dins l'àmbit de sepulcres d'incineració del període entremig de l'Edat del Bronze i la del Ferro. Però és interessant discutir la dicotomia que presenta Andrés, la qual en analitzar les estructures «tumulars» hi troba diferències considerables entre lloc d'enterrament/lloc de cremació (1976-1978, pàgina 113) així com també crida l'atenció entre «túmul» que cobreix les cendres, o «cromlech», en els quals les cendres estan dipositades sobre empedrats (pàg. 115). Suposa per tant que aquells «cromlech» (=espai limitat per un cercle de lloses en posició clavada i vertical, amb el terra empedrat) que no comporten urna cinerària, caixa o

forat, poden correspondre molt bé a llocs de cremació («ustrinia»).

Aquesta observació es deu a una descripció analítica i detallista de les estructures tumulars, i en la mida que tinguem forces exemplars podrem afinar quelcom més envers dels llocs suposats d'enterrament o de cremació.

L'estructura de la tomba ve marcada per la limitació i coberta de l'enterrament. La limitació consisteix en l'espai que ocupa l'enterrament junt amb l'aixovar. Aquesta es transforma fent un forat al terra, en el sediment o en el subsòl, on s'hi col·loca l'urna cinerària encaixada o no al «loculus». L'urna comporta quasi sempre una tapadora de les mateixes característiques, la funció de la qual és cobrir o protegir les cendres del mort del contacte de la terra. La protecció o cobriment del «loculus» presenta una altra estructura que no té res a veure amb el de la urna cinerària. La protecció del «loculus» comporta que l'estructura sigui més o menys variada segons la categoria social de l'individu, les modes d'enterrament i l'època. Serà força corrent trobar enterraments coberts per lloses de pedra (Agullana-Mailhac I), montículs simulant un túmul (Agullana-Mailhac I) i a vegades formant una «caixa» de protecció (Fleury, Els Vilars, Punta del Pi, Can Bech de Baix). Tot el conjunt era cobert per pedres i terres de la pròpia extracció.

Segons la composició de l'aixovar i l'estructura de la tomba, el forat realitzat per l'enterrament serà més o menys complex. Per entendre'ns hem fet una classificació d'estructures possibles d'enterrament que apareixen a la primera etapa del ritu de la incineració (tipus 1, 2, 3, 4 i 5) i del període Intermedi (tipus 4, 5, 6 i 7). Dels cinc primers tipus, tots apareixen en diferents percentatges, alguns dels quals, tipus 4 i 5, són característics del període posterior, quan es fa palesa la incineració tumular. Els tipus 1, 2 i 3 també es donen en el Període Intermedi i, en menor percentatge, en aquelles necròpolis que presenten una continuació del lloc d'enterrament: a *Grand Bassin I - Mailhac*, o a *Can Bech de Baix-Agullana*; o en aquelles necròpolis noves que mantenen l'estructura de tombes planes: a *Anglès*, o a *St. Julien de Pézénas (França)*.

Les estructures funeràries més utilitzades són les següents (figs. 1 i 2):

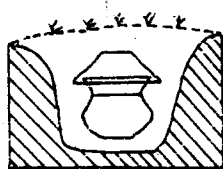
- *tipus 1*: Forat amb planta circular. Urna enterrada directament al terra, en posició vertical o inclinada, i coberta amb tapadora o no. És el tipus més senzill i el més corrent. Apareix en totes les necròpolis que coneixem en el Llenguadoc-Rosselló-Empordà. L'urna cinerària és del tipus primari. A la necròpolis d'Agullana representa el 55 % de tombes senzilles.

Hi distingim dues variants:

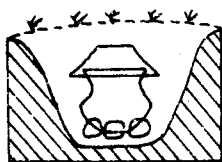
- *tipus 1a*.—La urna és col·locada directament al terra. (Apareix en totes les necròpolis.)

- *tipus 1b*.—La urna és voltejada en la base de sosteniment, per un piló de pedres per sostenir-la. (Punta del Pi, Agullana I, T. 38.)

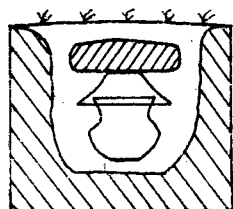
- *tipus 2*: El «loculus» està format per un forat, de les mateixes característiques que el tipus 1, però està protegit per una llosa més o



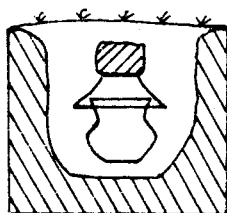
1a



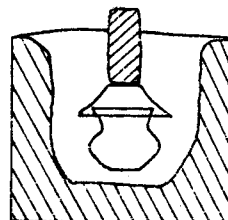
1b



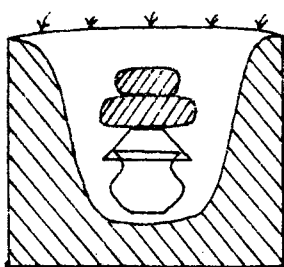
2a



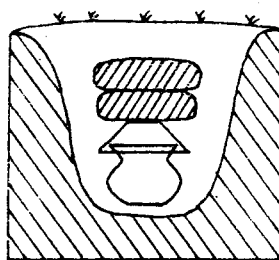
2b



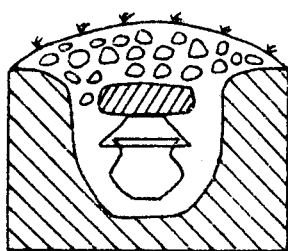
2c



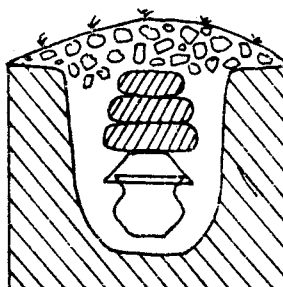
3a



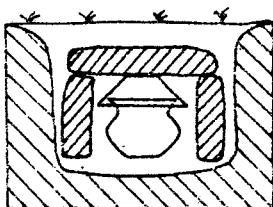
3b



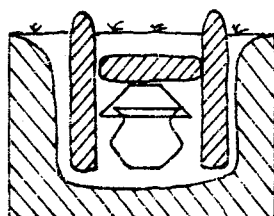
4a



4c



5a



5b

TIPUS D' ESTRUCTURES D' ENTERRAMENT.

menys retocada. Aquest tipus és força freqüent en necròpolis extenses com le Moulin o Agullana I (29 % dels enterraments), i es manifesten a la primera època. La col·locació de la llosa significa «protecció» o «senyalització», conceptes més avançats que la simple introducció de la urna al terra.

Hi distingim tres variants, segons el tamany o la col·locació de la llosa:

■ tipus 2a.— La llosa cobreix tot el «loculus» i ocupa un espai més ample que la urna cinerària. (Agullana, Punta Pi.)

■ tipus 2b.— La llosa és molt petita i només protegeix la base de la tapadora (Agullana I - Le Moulin).

■ tipus 2c.— La llosa està col·locada en posició vertical i segurament sobresortia del terra. Aquesta variant seria un cas de senyalització (?) (Le Moulin, Agullana I i Punta del Pi) (Cazurro, 1908, pàgs. 70 i ss.).

● tipus 3: El «loculus» consisteix amb un forat fet al terra, de les mateixes característiques que el tipus 1 i 2, però presenta una complicació en l'estructura al col·locar-hi dues lloses, imitant un petit montícul, que quedaria impressionat a la superfície del terra, un cop cobert l'enterrament. Ens trobem dins una estructura de tomba que simula un *túmulo* incipient. Aquesta característica només és descrita a la necròpolis d'Agullana (T. 10, 19, 42, 46, 53, 56...) (Palol, 1958). Les tombes 10, 53 i 46, de composició senzilla amb dues lloses a sobre, corresponen a urnes del tipus 5c, 1d i 3, respectivament, de clara exposició tumular, encara que la urna de la tomba 53 podria col·locar-se en la fase final d'Agullana I: urna bitroncònica amb decoració incisa formant línies trencades, associada a una tapadora amb acañalats interns amb nansa. Cal destacar en totes aquestes tombes l'absència d'objectes metàl·lics tant de bronze com de ferro (Palol, 1958).

Hi distingim dues variants:

■ tipus 3a.— L'enterrament està cobert per dues lloses, una sobre l'altra, de diferents tamany, essent la superior més petita que la inferior.

■ tipus 3b.— Les dues lloses que cobreixen l'enterrament són del mateix tamany.

Els tipus 4 i 5 corresponen a tombes d'incineració amb estructura tumular i són pròpies del període Intermedi (fig. 1).

● tipus 4: L'estructura de la tomba és més complexa. El forat consisteix en quasi una «fossa» de dimensions diverses, segons la composició de l'aixovar. La protecció del «loculus» constitueix en col·locar una o més lloses. Tot el conjunt està cobert per un piló de pedres que representen veritablement un petit túmul. Aquesta estructura està constatada a la necròpolis de le Moulin, i a la d'Agullana (T. 111-115), de composició complexa, formada per 6 enterraments que corresponen a la fase final d'Agullana I o inicis del complex tumular, amb elements de bronze: dos ganivets i una agulla de cap anular (Palol, 1958, pàgs. 100-103).

Hi distingim tres variants:

■ tipus 4a.— Enterrament amb estructura tumular i enterrament cobert per una llosa.

■ tipus 4b.— Enterrament amb estructura tumular i la urna coberta per dues lloses, essent la de sobre més petita que la de sota.

■ tipus 4c.— Enterrament amb estructura tumular i la urna coberta per tres lloses de diferents tamany. La llosa de sobre és la més petita.

● tipus 5: El «loculus» està format per un forat de planta rectangular. Les parets verticals estan reforçades per unes lloses verticals, convertint el lloc en una veritable «caixa» per col·locar l'urna cinerària.

Hi distingim dues variants:

■ tipus 5a.— El «loculus» està reforçat per dues lloses verticals laterals i la urna està coberta per una llosa horitzontal que es recolza sobre les verticals. La superfície de l'enterrament, un cop tapat, és llisa. Els enterraments en forma de «caixa» s'observen a la necròpolis de *Fleury-Les Cayrols* i a *Can Bech de Baix-Agullana* (T. 184).

■ tipus 5b.— El «loculus» està reforçat per quatre lloses col·locades en posició vertical, les quals a vegades sobresurten de la superfície. El conjunt està cobert per una llosa horitzontal que protegeix l'enterrament.

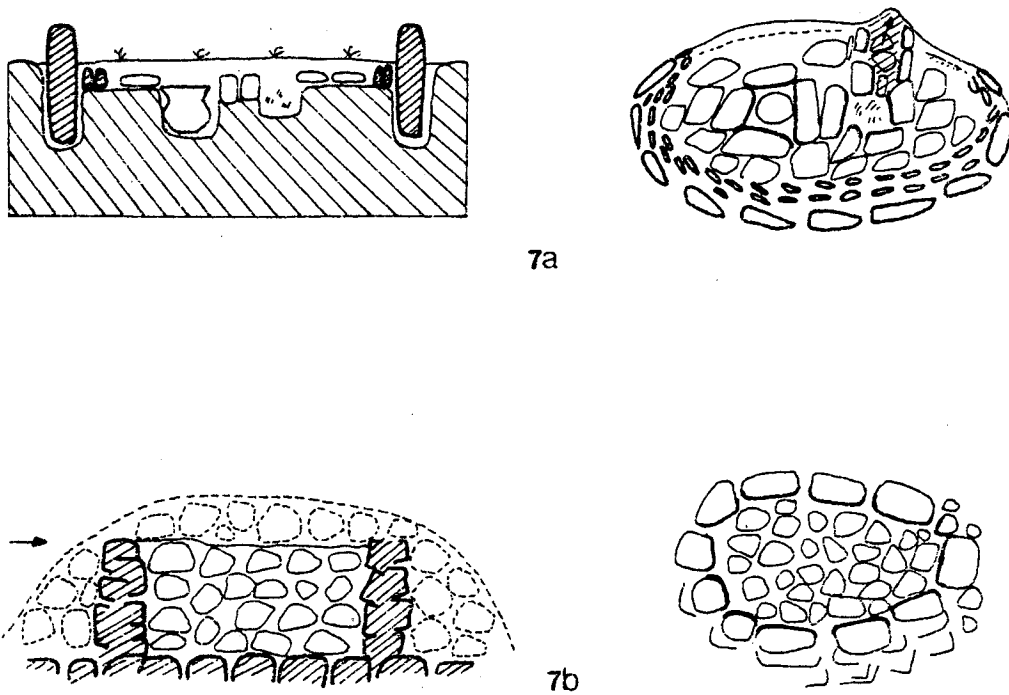
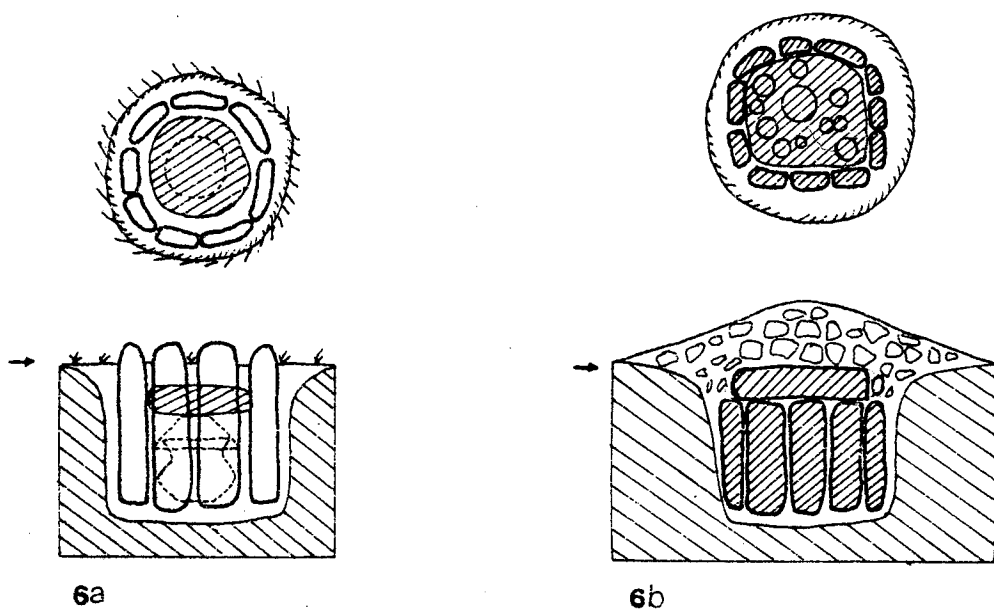
En l'Empordà, aquesta modalitat es troba a la necròpolis dels *Vilars-Espolla* (Avilés, 1980, pàgines 136 i ss.) i les lloses que limiten la caixa funerària sobresurten de la superfície, i a la necròpolis de *Punta del Pi*, on la caixa d'enterrament comporta solament les cendres del mort, en contacte amb el terra (Cazurro, 1908, pàgs. 70 i ss.).

Aquesta estructura —5b— es situa entre el tipus 5, enterrament en forma de «caixa», i el tipus 6, en forma de «sitja». La variant 5b és rar a Agullana T. 29.

Les estructures 4 i 5a denoten clarament la presència tumular en les incineracions i la recuperació de l'antic ritual funerari, i el tipus 5b cau pròpiament dins el període Intermedi.

● tipus 6: El «loculus» està format per una llosa o sitja de diverses dimensions, excavada en el subsòl, i de planta circular. En les parets de la fossa s'observa un cercle de lloses col·locades en posició vertical. Aquestes lloses sobresurten a l'exterior, en el cas dels *Vilars-Espolla* (B. Gimpera-Pericot) i descansen en el fons del «loculus». En les necròpolis de *Gran Bassin I* (Taffanel, 1976-78, pàgs. 149 i ss.) i de *Sant Julien de Pézenas* (Giry, 1965, pàg. 117), les parets de la fossa estan cobertes per lloses de pedres o fusta, formant un pou que protegeix l'enterrament i l'aixovar. El conjunt era cobert per un «túmulo» o montícul de pedres i terres que es troben en procedir l'excavació. A vegades entre el túmul o montícul de pedres i l'aixovar funerari hi ha una gran llosa col·locada en posició horitzontal. Aquesta llosa descansa sobre l'enterrament o sobre les lloses que formen el cercle.

Les necròpolis d'estructura tumular amb forma de fossa i amb les parets protegides, estan formades per varis enterraments: Els *Vilars* 200 tombes, a *Grand Bassin I*, 225, a *St. Julien* 26, a *Quarante* 35. El procediment de pre-



**TIPUS D'ESTRUCTURES
D'ENTERRAMENT.**

parar el «loculus» circular és el mateix que pels tipus 1, 2 i 3, el qual consisteix en excavar un forat, en el subsòl, les dimensions del qual són les mateixes que l'enterrament. En el període intermedi, i amb l'aparició de tombes amb un aixovar ric, aquest «loculus» s'engrandeix.

Per això hom suposa que el ritus funerari d'aquest període és el mateix que el de les tombes planes del període anterior, i que l'estructura tumular que es veu, es deu obligatòriament a la composició de l'aixovar. Les dimensions de les tombes de Gran Bassin I van d'un metre de diàmetre a 4,5 m. les més grans, i algunes d'aquestes comporten més de 40 recipients. Als Vilars les dimensions de les tombes van de 0,80 m. a 1,80 m. de diàmetre, diferenciant-se les tombes planes de les tumulars.

En les planes del Llenguadoc, Rosselló i Empordà, les necròpolis d'incineració amb estructura tumular, estan molt lluny de respondre a la mateixa mentalitat que aquelles necròpolis de veritables túmuls, com la necròpolis d'Avezac Prat (Aquitània), encara que els dos moviments siguin el resultat d'una mateixa conseqüència.

En realitat les necròpolis mencionades en el tipus 6 són la continuació d'altres ja iniciades en el període anterior, i les influències que hagueren pogut rebre dels pobles tumulars no varen perjudicar el manteniment del ritus funerari de la incineració. La complexitat de les tombes pot simbolitzar una certa jerarquia social que anteriorment no existia.

Hi distingim dues variants:

- tipus 6a. — Enterrament de fossa amb lloses situades en posició vertical, fins al fons, i una llosa horitzontal que protegeix la tomba. La tomba és senzilla i no porta túmul.

- tipus 6b. — Enterrament de fossa amb lloses verticals i cobert per un túmul o montícul de pedres. Correspon a tombes que tenen un aixovar ric: Grand Bassin I o Sant Julien.

- tipus 7: S'inclouen en aquest tipus les necròpolis que corresponen als veritables pobles nòmades, pastors o ramaders, de tradició tumularia. Correspon als enterraments anomenats «cromlech» o «baratz» en les vessants pirinenques del País Basc (Andrés, 1976-1978), o «túmul» d'incineració als Pirineus Centrals i de Lleida, aquests últims amb estructures externes diverses: *circular*, com les del País Basc, *rectangulars* o *quadrades* (Maya, 1976-78, pàgs. 89 i ss.). En el Baix Aragó dominen les estructures funeràries de forma circular i cobertes per un montícul de pedres i terra (Vera, 1981, pàgs. 48-53).

Aquest tipus de necròpolis, aparentment de diverses estructures externes, es caracteritza perquè l'enterrament està format essencialment en la limitació d'un espai, mitjançant un cercle de pedres clavades al terra, com s'observa al País Basc, Aquitània, Lleida i a l'Empordà a Puig Alt, o bé aquesta limitació està formada per un mu-

ralla de pedres que simulen una paret, de forma circular, rectangular o quadrada, a vegades en forma de «pous». D'aquesta última estructura se'n troben a l'Empordà, a la *Foradada*, i a Lleida a *Roques de St. Formatge* i a *Pedrós*, i a Aquitània, a *Avezac Prat*, la majoria datades pels seus autors a finals del segle VII i començaments del segle VI a.C., en els inicis de l'Edat del Ferro.

L'estructura interna del tipus 7 pot ésser diversa també: caixes o forats per col·locar la urna o les cendres del mort, a vegades separades «ex profeso» per un envà o cloenda. Però és un fet corrent que el tema limitat estigui empedrat amb materials lítics adients al lloc: rierencs, pedres planes o pissarres. Només s'excava el lloc destinat per col·locar la urna cinerària, en els casos que se'n utilitza, doncs ara no serà imprescindible, o bé les cendres del mort es posaren en contacte directe amb el terra.

A vegades s'excava també part del terra limitat pel cercle, simulant un altre cercle més petit i concèntric i que a voltes s'ha utilitzat per col·locar-hi lloses verticals, donant a la tomba una estructura de doble cercle concèntric. En aquest cas només l'empedrat abarca la zona interna. Tenim exemples d'aquest tipus, al País Basc, Aquitània, a *Avezac Prat* i a *Puig Alt-Roses*.

En veure les possibilitats que tenen les necròpolis de l'Empordà: *Puig Alt* o la *Foradada* en formar part de les necròpolis d'estructura tumularia establertes a les dues vessants pirinenques, hi distingim tres variants en el tipus 7:

- tipus 7a. — Enterrament limitat per un cercle de pedres, de forma circular; les lloses estan clavades en el terra en posició vertical. Es representa a la necròpolis de *Puig Alt-Roses*.

- tipus 7b. — Enterrament limitat per una paret, de forma circular, ovalada o quadrada i coberta per un montícul de pedres. Aquesta estructura adquireix la forma de «pou» aixecat al terra i està representada a la necròpolis de la *Foradada*.

Les cendres produïdes per la cremació del cadàver estan en contacte amb el terra, en tots els casos observats. En algunes tombes, la urna no existeix.

- tipus 7c. — Es dona en alguns casos de la necròpolis d'Agullana una mescla d'enterrament amb fossa senzilla que conté la urna cinerària, envoltada per un cercle de pedres col·locades de pla a la superfície. Les urnes cineràries són de la forma 3 de Palol (T. 46).

Amb aquest treball pensem donar noves aportacions a les necròpolis de ritu incinerador establertes a l'Empordà. En realitat continua el treball iniciat per nosaltres (Pons, 1976, *La introducció al ritu de la incineració a la plana de l'Empordà*, a «Treballs d'Història») i complementa amb el realitzat anys més tard (Pons, 1976-1978, *Un grup diferenciatiu de Camps d'Urnas al NE. de Catalunya*, a 2on. Col·loqui de Puigcerdà, 1976, pàgs. 57-68).

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M. (1950): *Una necrópolis de campos de urnas en Ampurias. El cementerio Parralli*, a A.E.Arq., n.º 78, vol. XXII, Madrid, 1950, pàgs. 39-71.
- ALMAGRO, M. (1955): *Las necrópolis de Ampurias*, a T. II, Monografías Ampuritanas, III, Barcelona, 1955, pàgines 337-356.
- ANDRÉS RUPÉREZ, M.ª T. (1976-78): *Los «cromlech» pirenaicos*, a 2on. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976. Puigcerdà, 1976-1978, pàgs. 109-117.
- AVILÉS ARNAU, J. (1890): *Antigüedades de Espolla y de San Quirico de Colera*, a Boletín de la Real Academia de la Historia, t. XVIII, Barcelona, 1890, pàgs. 136-152.
- BOSCH GIMPERA, P., i PERICOT, LL.: *Sepulcre hallstàtic de Vilars-Espolla*, a A.I.E.C-V., part II, 1913-1914, pàgs. 816-819; i VII, 1921-1926, pàg. 21.
- CAZURRO, M. (1908): *Las cuevas de Serinà y otras estaciones prehistóricas del NE. de Cataluña*, a A.I.E.C., Barcelona, 1908, pàgs. 79-82, i figs. 20 i 21.
- BARANDIARAN, J. M.: *El hombre prehistórico en el País Vasco*, a Buenos Aires, 1953.
- DÍEZ-CORONEL, LL.: *La necrópolis de «La Colomina» en Gerp (Lérida)*, a Ampurias, XXVI, XXVII, Barcelona, 1964 i 1965, pàgs. 71-93, i X làms.
- ESTEVA, LL. (1964): *Sepulcros megalíticos de les Garres-Gerona*, a I Corpus de Sepulcros Megalíticos, Gerona, 1964, fitxes 9, 10 i 11.
- GASCO, Y. (1978): *Les Tumulus du Premier Âge du Fer en Languedoc Oriental*, a Tesi de Doctorat, del 3è. cicle, Montpellier, 1978 (mecanografiada).
- GIRY, J. (1960): *Nécropole à incinération de «Recobre» à Quarante (Hérault)*, a Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie, Bordighera-Montpellier, 1960, pàgines 147-197.
- GIRY, J. (1965): *La nécropole de Saint Julien, commune de Pézenas*, a Revue d'Études Ligures, XXXI, Bordighera-Montpellier, 1965, pàgs. 117-238.
- GORDON, M.: *Les Cromlechs de Béret*, a Revue de Comminges, XXXV, 1921-1924, pàgs. 154 i ss.
- KIMMIG, W. (1954): *Zur Urnenfelderkultur in Südwest-europa*, a Festschrift für Peter Goessler, Stuttgart, 1954, pàgs. 41-98.
- LOUIS, M., O., et TAFFANEL, J.: *Le premier Âge du Fer Languedocien*, 2ème partie: *Les nécropoles à incinérations*, Bordighera-Montpellier, 1958, i 3ème. partie: *Les Tumulus, Conclusions*, 1960.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *Las culturas hallstáticas en Cataluña*, a Ampurias, VII-VIII, Barcelona, 1945-1946, pàgs. 115-184, i XV làms.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *Late Bronze and Early in the valley of the Ebro*, a The European Community in later Prehistory, London, 1971, pàgs. 105-120.
- MAYA GONZALEZ, J. L.: *Las necrópolis tumulares iler-denses*, a 2on. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976. Puigcerdà, 1976-1978, pàgs. 83-96.
- MOHEN, J. P. (1976-1978): *Tumulus des Pyrénées françaises*, a 2on. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976, pàgs. 97-108.
- OLIVA PRAT, M., i RIURÓ LLAPART, F. (1968): *Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstática de Anglès (Gerona)*, a Pyrenae, IV, Barcelona, 1968, pàgs. 67-69.
- PALOL, P. DE (1958): *La necrópolis hallstática de Agullana (Gerona)*, a Biblioteca Prehistórica Hispánica, vol. I, Madrid, 1958.
- PEÑA BASURTO, L. (1960): *Reconstitución y catalogación de los «cromlech» existentes en Guipúzcoa y sus zonas fronterizas con Navarra*, a Munibe, 2-3. Homenaje a Telesforo Monzón.
- PIETTE, ED., et SACAZE, J. (1899): *Les tertres funéraires d'Avezat Prat (Hautes-Pyrénées)*, a Masson et. Cie., ed. París, 1899.
- PITA, R., y DÍEZ-CORONEL, L.: *La necrópolis de incineración de Torre Filella, en Lérida*, a Ampurias, XXVI-XXVII, 1965, pàgs. 251-257.
- PONS I BRUN, E. (1974): *Los inicios de la primera Edad del Hierro en el Lenguadoc-Rosselló*, a Memoria de Licenciatura llegida a la Universitat de Barcelona, 1974, no publicada.
- PONS I BRUN, E. (1976): *Introducció al ritu de la incineració a la plana de l'Alt Empordà*, a Treballs d'Història, Girona, 1976, pàgs. 1-34.
- PONS I BRUN, E. (1976-1978): *Un grup diferenciado de «Camps d'Urnas» a l'Empordà i comarques veïnes*, a 2on. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, pàgs. 57-68.
- PONSICH, P., et POUS, A. (1951): *Le Champ d'Urnas de Millas. Introduction a l'Archéologie Roussillonnaise du Premier Âge du Fer*, Études Roussillonnaises, 1, 1951, pàgs. 1-54.
- TAFFANEL, O. et J. (1976): *Les civilisations protohistoriques de la region Narbonnaise d'après les fouilles de Mailhac (Aude)*, a 2on. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976, Puigcerdà, 1976-1978, pàgines 147-152.
- VAYREDA, J., i SADERRA, J. (1878): *Breve reseña de los descubrimientos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot*, Olot, 1878, pàg. 8.
- VIDAL, LL. M.ª (1894): *Más monumentos megalíticos en Cataluña*, a Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, 1894, pàgs. 17 i ss.
- VILASECA, S. (1943): *El poblado y necrópolis prehistóricos de Molà-Tarragona*, a Acta Arqueológica Hispánica, I, Madrid, 1943, pàg. 73, làm. XXI.